

КРИТИЧНІ ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ ПРОФЕСОРІВ КИЇВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ АКАДЕМІЇ НА ЗАКОРДОННУ БІБЛІЄЗНАВЧУ ЛІТЕРАТУРУ: ТЕМАТИКА І ЗМІСТ (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)

У цій статті через аналіз оглядів та рецензій на фахові закордонні твори другої половини ХІХ – початку ХХ ст. висвітлено шляхи й форми залучення професорів КДА до європейського досвіду біблійних студій. Встановлено, що в європейських дослідженнях цього періоду посилювалася популяризація біблійних знань; поставали основні інтелектуальні центри та ідейні табори. Ключовими були питання походження, авторства, історичності та автентичності біблійних книг. Зіставлялися критичні та апологетичні стратегії їх роз'яснення. Каталізатором була текстологія, ґрунтована на нових критичних виданнях Біблії давньоєврейською та грецькою. Відбувалися пошуки місця біблійних студій на перетині богослов'я з широким колом наук та у зв'язку з актуальною суспільною й пізнавальною проблематикою. На тлі зіставлення біблійних джерел із позабіблійними виникала релігійна компаративістика та перші спроби реконструкції історії релігій. Нарешті, важливим осередком дискусій було на Заході зіставлення історичного та міфологічного елементу в Біблії.

Ключові слова: Біблія, біблійні студії, наука, богослов'я, європейський контекст, Київська духовна академія.

Вступ

У цій статті докладніше висвітлимо особливості такого специфічного роду професійної комунікації біблієзнавців Київської духовної академії кінця ХІХ – початку ХХ ст. та форми їх входження до тодішнього європейського дослідницького контексту, як критико-бібліографічні огляди та рецензії. У попередній розвідці (Головащенко, 2018) були проаналізовані «внутрішні» та «зовнішні» передумови становлення цього жанру наукових публікацій в КДА; духовні та ідейно-інтелектуальні потреби й виклики, які визначили його предметне наповнення, структуру та зміст.

Було встановлено, що повноцінна викладацька і дослідницька праця в КДА вимагала постійного урахування досягнень європейської біблійної науки. Цьому сприяла, зокрема, і практика регулярного рецензування, і зразкові щорічні огляди закордонної біблієзнавчої літератури, забезпечені працею провідних професорів. Таким чином, у критико-бібліографічному жанрі забезпечувався постійний контакт із західними фаховими джерелами.

У відгуках і рецензіях професорів КДА на праці іноземних біблієзнавців віднайдено спроби критичного аналізу основних шкіл раціоналістичної біблеїстики, а також осмислення досвіду

ортодоксально-апологетичного тренду закордонних біблійних студій. Серед останніх православні постійно шукали ідейних спільників для розбудови власної біблійно-апологетичної позиції.

Тематика оглядів і рецензій, виявляючи характер та ступінь розвитку професійної комунікації вчених і богословів, своєрідно демонструвала також «подієвість» європейської біблійної науки, акцентуючи на певних суттєвих моментах її розвитку. Тож у цій статті буде детальніше представлено та глибше проаналізовано основні структурні та змістовні компоненти ідейного та предметно-тематичного поля академічних критико-бібліографічних публікацій.

Нові ідейні тренди та центри західноєвропейських біблієзнавчих досліджень очима професорів КДА

Постання нового періоду в розвитку європейських біблієзнавчих досліджень відзначалося у київських рецензіях на закордонну фахову літературу ще з 1860-х рр. Своєрідність цього періоду київські професори-біблієзнавці вбачали в переході до популяризації біблійних знань. Біблія усвідомлювалася на Заході як першоджерело масової релігійної свідомості. Таке усвідомлення відбувалося на рівні «богословської

вченості», спонукаючи богословів дедалі активніше «писати для маси й просвічувати її», «перетворювати вчені твори на книги, доступні більшості, популяризувати своє вчення» (Орда, 1864с, с. 245, 252; 1864d, с. 253). Книги з бібліології призначалися для читання у школі, у вищих навчальних закладах, а також для самоосвіти (Царевский, 1886, с. 676, 711). Київські дослідники кінця XIX – початку XX ст. відзначали усталення цієї тенденції (Рыбинский, 1898, с. 437). Її вінчало створення на Заході цілісних популярних курсів для вивчення Біблії, в яких київський автор підкреслював саме науковий компонент: «не лише настановлення та розчулення, але й повідомлення справжніх богословських і наукових знань» (Рыбинский, 1905b, с. 413–414).

Відповідно, київські дослідники писали про виокремлення та употужнення на Заході цілого напрямку «практичної екзегези», який став обов'язковим, нормативним і часто найчисельнішим компонентом масиву закордонних апологетичних біблієзнавчих праць. Твори цього напрямку були розраховані на масове сприйняття та популярне поширення; вони задовольняли потреби не лише богословів, а й зацікавлених мирян (Сольский, 1883, с. 365; Царевский, 1882а, с. 341; 1884а, с. 120–123; 1884b, с. 559, 573–574, 584–586; 1885b, с. 502–504). Київські рецензенти схвалювали й підносили «багатство різномірних елементів, майстерно поєднаних в одне гармонійне ціле, пристосоване для популярного розуміння й водночас здатне задовольнити вимоги людей з науковою освітою» (Сольский, 1887, с. 140–141).

Врахування на Заході духовних та інтелектуальних запитів освічених мирян визначило і такий вимір біблієзнавчої популяризації, як поява своєрідної «позаакадемічної бібліології». У деяких випадках київські академісти вважали це «позитивним прикладом серйозного вивчення мирянами Святого Письма» (Царевский, 1883b, с. 696). Водночас феномен появи «світської біблієстики» зазнавав апологетичної критики через можливі відхилення від церковно-ортодоксальних позицій (Рыбинский, 1899, с. 127). Наводили приклади «майстерної популяризації», але з погляду «моралістичної, суб'єктивної віри» (Сольский, 1887, с. 140–144).

Уже в останні десятиліття XIX ст. київські академісти визначили основні інтелектуальні центри у царині західних біблієзнавчих студій. Як зауважували основні дослідники цього питання Арсеній Царевський та Володимир Рибінський, домінувала насамперед німецька бібліологічна

література – як раціонально-критична («негативна»), так і інших напрямів. Відбувалася її ідейна трансляція на англomовний світ: переклади з німецької стали важливим чинником поживлення англomовної бібліологічної літератури (Царевский, 1882а, с. 346; 1884b, с. 566–567). Внаслідок цього «англійські вчені ретельно пересаджують на власний ґрунт теорії вчених німецьких»; «нове покоління англійських богословів цілковито на боці науки і навіть більшості її крайнощів» (Рыбинский, 1899, с. 123; 1900, с. 286).

Такі констатації були важливими для місцевого інтелектуального середовища. Адже не викликала сумніву величезна роль перекладання іноземних досліджень «у збагаченні нашої бідної бібліологічної літератури». І тут зустрічаємо спробу критичного осмислення місцевої конфесійної реакції на західну (переважно католицьку) літературу. Зокрема, В. Рибінський спеціально звернув увагу на випадки своєрідної конфесійної цензури (або самоцензури) православних перекладачів, наслідком якої була «переробка місць, у яких виявляються іншokonфесійні тенденції» європейських авторів (Рыбинский, 1897, с. 307–308).

У рамках європейських біблієзнавчих досліджень київські академісти виокремлювали основні ідейні та методологічні напрями, або «табори»: раціоналістичний («негативний», «радикальний»); апологетичний («ортодоксальний», «позитивний»); «середній» («поміrkований») (Царевский, 1882а, с. 342–349; 1882b, с. 213; 1885а, с. 581–582). Основна ідейна боротьба точилася у помітно чисельнішому протестантському богословському середовищі. Промовистою стала царина новозавітних досліджень та пов'язаних із ними христологічних тлумачень: принципи та дослідницькі результати «крайньої протестантської партії», розвинуті її класиками (Давид Фрідріх Штраус, Фердинанд Христіан Баур, Генріх Георг Август Евальд) пропагувалися в руслі вже згаданого «популярного дискурсу» такими мислителями радикально-критичного кшталту, як Ернест Ренан, або ж поміrkованими та схильними до компромісу, як-от Бернгард Вайсс, а далі – низкою менш масштабних авторів (Орда, 1864b, с. 237–238).

Внаслідок цього як у новозавітних, так і в старозавітних дослідженнях формувалося «кількісне переважання на Заході напрямку негативно-критичного» (Рыбинский, 1899, с. 126). Таке переважання схияло навіть апологетів до пошуків «раціонального моменту в теорії критиків негативно-критичного напрямку», до спроб «відокремити

спроможне від неспроможного» (Царевский, 1883а, с. 115). Відбувався своєрідний «світоглядний дрейф», який виводив на шлях компромісів між традиційними поглядами та результатами новітніх досліджень. Київський дослідник так змальовував типову картину такого «дрейфу»: «Автор, колишній учень ортодокса Генгстенберга, під кінець своєї наукової діяльності перетворився на прибічника німецької негативної критики» (Рыбинский, 1900, с. 288). Докладніше цю світоглядну та методологічну контрверзу розглянемо далі на прикладах різних аспектів старозавітних і новозавітних досліджень на Заході, аналізованих київськими біблійнознавцями-академістами.

Київським біблійнознавцями-апологетами залишалося в таких умовах, «стоячи на ґрунті традиції, захищати супранатуральний характер» біблійної релігії (Рыбинский, 1899, с. 127). Саме тому вони ретельно виокремлювали популярних західних «ортодоксів» або представників поміркованого «середнього напрямку», яких місцевий православний екзегет міг би мати за апологетичних спільників. Так, «найпримітнішим екзегетом нашого часу» у київському духовно-академічному середовищі вважався Карл Фрідріх Кейль; популяризувався Едуард Кьоніг. Їхні твори вважали «цінними екзегетичними працями», «важливими з наукового погляду», «капітальними», такими, що пропагують «більш позитивний апологетичний напрям» (Царевский, 1882b, с. 211, 217; 1883а, с. 112; 1883b, с. 689–690; 1884b, с. 581).

Цікавими були спроби київських біблійнознавців визначити зразкові якості досліджень і дослідників «позитивного напрямку», які б слугували, своєю чергою, критеріями оцінювання західних творів. Серед цих якостей зустрічаємо: «повчальність»; «вищий ступінь глибини думки»; «доказовість»; «науковість»; «розсудливість»; «проникливість»; «вченість»; «ґрунтовність»; «солідність із філологічного та історичного поглядів». Крім цих доволі загальних якостей варто додати конкретно полемічно спрямовані: «рішучу протилежність фальшивій науковості новітніх дослідників тюбінгенської критичної школи» та «захист історичного змісту старозавітних книг проти крайніх нападок сучасної негативної школи» (Царевский, 1883b, с. 691–695, 696–700; 1884b, с. 574, 581; 1885а, с. 576). Нарешті, серед православної аудиторії особливо шанувалася «патрологічна вченість» західних авторів. На цьому наголошував А. Царевський: для «позитивного екзегета» дуже цінним в очах православного

читача було застосування тексту LXX, тлумачень свв. Отців та вчителів Церкви (Царевский, 1884b, с. 561, 574). Саме в такому разі праця західного біблійнознавця могла бути сприйнята православним інтелектуальним середовищем. Маркерами такого сприйняття слугували оціночні судження, поширені, наприклад, у відгуках та рецензіях В. Рибінського: «цікаво й повчально»; «цінне надбання для апологетичної літератури»; «корисно й цінно для православного екзегета» (Рыбинский, 1900, с. 288, 289, 297).

Тематичне структурування західних біблійнознавчих досліджень у фахових рецензіях та оглядах професорів КДА

Київські автори здійснили структурування тематики закордонних біблійнознавчих досліджень – як старозавітних, так і новозавітних. Як базові та важливі з погляду практичної православної апологетики, вони вирізили наукову, богословську, словом, «теоретичну» критику Біблії та «практичні богословські завдання», «практичну екзегезу» біблійного тексту (Царевский, 1882а, с. 341; 351–352).

У предметній структурі біблійних студій за кордоном упродовж тривалого часу, за спостереженнями київських біблійнознавців, усталювалося вивчення основних розділів Святого Письма. Так, старозавітна частина охоплювала: праці, присвячені проблематиці П'ятикнижжя та інших розділів Старого Завіту (книг пророцьких, повчально-поетичних, історичних (Царевский, 1882а, с. 342–354; Рыбинский, 1900, с. 294–295)). Дисциплінарне структурування старозавітних розвідок відображене у низці підсумкових бібліографічних оглядів. Наприклад, для 1880-х рр. типовим було регулярне виокремлення київськими рецензентами лексикографії, критики тексту та стародавніх біблійних мов; старозавітної ісагогіки, старозавітної історії, хронології, географії, археології та, нарешті, старозавітної екзегези – теоретичної й практичної, до яких долучалися питання старозавітного богослов'я (Царевский, 1884а, с. 103–123; 1885а, с. 580–602; Рыбинский, 1898, с. 445; 1900, с. 298).

Новозавітні ж розвідки зарубіжних біблійнознавців у своєму предметі очікувано присвячувалися Євангеліям, «апостольській історії» (книгам Діянь та апостольським Посланням). На думку А. Царевського, дисциплінарно тут переважали (великою мірою подібно до старозавітних студій) критика тексту, ісагогіка, новозавітна історія та хронологія, а також новозавітне богослов'я

та екзегеза – наукове й практичне роз'яснення (Царевский, 1884b, с. 559–586; 1885b, с. 470–504).

Попри порівняно невелику питому вагу (можливо, через домінування на Заході протестантського дискурсу), і А. Царевський, і В. Рибінський відзначили звернення тамошніх авторів до неканонічних біблійних книг (Царевский, 1882a, с. 350–351; 1883a, с. 121). Це не дивно, адже з позицій західного, христоцентричного погляду апокрифи були варті уваги саме в контексті осягнення пізньоіудейської та ранньохристиянської історії (Царевский, 1885a, с. 600; Рыбинский, 1900, с. 298).

До проблеми структурування біблієзнавчих досліджень виглядають дотичними помічені київськими рецензентами спроби закордонних вчених розробляти структуру викладу біблієзнавчого матеріалу в ісагогічних «вступах до Біблії» та різного роду біблійних енциклопедіях. Так, В. Рибінський звернув увагу читачів на важливість питань, як будувати виклад знань про Біблію: її мови та текст, історію її канону й тлумачень, події біблійної історії, їх хронологію, географію, археологію – щоб захистити її достовірність та авторитет саме як Святого Письма (Рыбинский, 1900, с. 286–288).

Далі конкретизуємо виявлену київськими рецензентами тематичну структуру біблієзнавчих досліджень за кордоном. Так, у вивченні П'ятикнижжя ключовими упродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст. залишалися: походження, авторство, історичність, автентичність. Лейтмотивом була полеміка навколо основних положень «документарної теорії» П'ятикнижжя («графо-вельгаузенівської школи»). Неодноразово увага київських академістів зосереджувалася на постійно актуальних питаннях про Мойсееве авторство та наявність пізніших редакцій; на твердження, що пророки-письменники передували старозавітному «синайському» законодавству; на дискусії навколо тверджень про «післяполонне» походження книг Закону (наприклад, Левіт) (Царевский, 1882a, с. 342–344; 1883a, с. 113, 116; 1884a, с. 107–112; 1885a, с. 589; Рыбинский, 1898, с. 430–431, 438; Рыбинский, 1899, с. 127–129). Поряд із безкомпромісним апологетично спрямованим захистом «богонатхненної основи, котра походить від Мойсея» (Царевский, 1884a, с. 110), ішлося також про часткову рецепцію принципу виокремлення джерел П'ятикнижжя (зокрема, J та E); визнання поступового походження цієї частини Старого Завіту; компромісне визнання можливості праці кількох авторів, гетерогенності цього тексту. Відбувалася

як фіксація «негативних» позицій, так і виокремлення апологетичних «спільників». Ця ситуація заслуговує на докладніший аналіз, який і пропонуємо далі.

Під час дослідження інших розділів Старого Завіту (пророчих, повчально-поетичних, історичних книг) західні автори так само дискутували питання походження, авторства, автентичності та історичної достовірності їх змісту. Так, київські рецензенти відзначали неабияку популярність на Заході ідеї «післяполонного» походження низки пророчих книг та псалмів, яка, своєю чергою, ініціювала апологетичну реакцію у вигляді утвердження першості Об'явлення, зафіксованого в Мойсеевих книгах (насамперед, Синайського законодавства), порівняно з Об'явленням у пророків. Ще одним актуальним мотивом, увиразненим київськими рецензентами, було виявлення історичного й теологічного значення старозавітного профетизму – особливо пошук месіанських пророцтв (своєрідна «старозавітна христологія») не лише в пророчих книгах, а й у апокаліптичних сюжетах П'ятикнижжя, або Псалмів (Царевский, 1882a, с. 344–345, 347; 1883a, с. 112–113; Рыбинский, 1900, с. 297–298).

Київські академісти аналізували також ідейні еволюції у колі західних дослідників цих питань: пошуки компромісів апологетів та «поміркованих» із представниками раціоналістично-критичної традиції Едуарда Рейсса – Карла Графа – Юліуса Вельгаузена. Загалом ішлося про визнання наявності різних джерел та відповідної гетерогенності деяких біблійних книг, а також про можливість їхніх пізніших редакцій. Зокрема ж, обговорювалося пізніше, ніж твердила церковна традиція, датування книги Даниїла; визнання кількох авторів книги Ісаї; пропонувалися оригінальні тлумачення символіки книги Пісні над Піснями, приверталася увага до її гетерогенності та робилися перші спроби її структурного аналізу; розглядалася проблема структури, літературної форми та поетики книги Псалмів; ставилися питання про походження та своєрідність літературної форми книги Йова; про необхідність системного (з точки зору єдності богословських, гносеологічних та етичних питань) дослідження книги Притч (Царевский, 1883a, с. 114–115, 116, 120; 1884a, с. 119; 1885a, с. 594–595; Рыбинский, 1898, с. 431, 444; 1899, с. 127, 135–138). При цьому на кінець 1890-х рр. вперше припадають спроби застосувати культурно-історичні реконструкції соціального та релігійного буття іудеїв «післяполонної» доби заради

роз'яснення особливостей літератури пізніх про-
років (Рыбинский, 1899, с. 132–135).

Новозавітна біблійна критика також оберта-
лася навколо питань походження, авторства,
автентичності та історичної достовірності насам-
перед євангельської оповіді (Царевский, 1882b,
с. 208–209, 212–213). Ще у 1860-х рр. один
із перших київських академістів – знавців захід-
ної фахової літератури Харисим Орда виокре-
мив як стрижневу т. зв. синоптичну проблему,
розробка якої ґрунтувалася на порівняльному та
історико-генетичному аналізі наскрізних єван-
гельських сюжетів (Орда, 1864d, с. 256–257).
Далі ж «синоптичну проблему» київські до-
слідники пов'язували також із пошуком джерел
євангельського нарративу, зокрема з реконструк-
цією та опрацюванням т. зв. логій (Царевский,
1883b, с. 689). Аналогічно старозавітним дослі-
дженням, у царині «синоптичної проблеми» на
Заході також складалася пізнавальна ситуація,
в межах якої мали зіставлятися «тенденційно-
критичні» та «помірковані» (апологетичні в ці-
лому) пояснювальні стратегії. Зокрема, це були
пояснення в руслі ідей «стадіальності першо-
християнства», боротьби в ранніх християн-
ських громадах між «петринізмом», «павлініз-
мом» та залишковими «юдейськими» елемента-
ми, яка й відбилася у своєрідності змісту писань
різних євангелістів-«синоптиків» (Царевский,
1884b, с. 575–577; 1885b, с. 499–502). Таким
чином, тепер вже на нашу думку, зіставлення
«синоптичних» Євангелій знаменувало собою
фактичне визнання їх за історичні джерела для
реконструкції історії ранньої Церкви (у ра-
ціоналістичній формі) або для реконструкції
«справжнього Христового християнства» (в ра-
мках містичного або профетичного релігійного
дискурсу).

Важливим напрямом західних раціоналістич-
но-наукових чи то апологетично-богословських
реконструкцій історії раннього християнства,
аналізованим київськими академістами, було до-
слідження «апостольської історії», ґрунтоване
на вивченні новозавітних книг Діянъ апостоль-
ських і Посланъ («Павлових» та «Соборних»):
їхнього авторства, походження, автентичності
та історичної достовірності, структури текстів
з погляду гомогенності–гетерогенності. При цьо-
му в західному біблієзнавчому середовищі жва-
во обговорювалася ідейна та методологічна ек-
спансія раціоналістичних принципів новотюбін-
генської школи. Київські православні рецензенти
акцентували, звичайно, на критиці «однобічної
продуктивності Баурівської школи» та апробованих

на євангельському матеріалі постгегельянських
ідей суперечності між Павлом та «першоапос-
толами», зіткненні «паулінізму» та «петринізі-
му» (Царевский, 1882b, с. 215–216). Апологе-
тичним дослідженням новозавітних Посланъ
приділяли постійну та досить регулярну увагу
(Царевский, 1883b, с. 696; 1884b, с. 580–581).
Втім, київські автори визнавали, що навіть апо-
логетика мусила розвиватися в контексті про-
блематики, ініційованої новітньою біблійною
критикою. Так, згідно з ґрунтовним аналізом,
проведеним А. Царевським, Павлові послання
розглядалися через зіставлення іудео-христи-
янських та еллінсько-язичницьких елементів
ранньої Церкви; відповідно, через зіставлен-
ня локального розуміння християнства та його
ідеї як «універсальної релігії Христа»; у зв'язку
зі світоглядом Старого Завіту; нарешті – в ра-
мках реконструкції специфічно Павлового вчен-
ня про спасіння (Царевский, 1885b, с. 481–491,
501–502).

Помітними в масиві закордонних новозавіт-
них досліджень були і тлумачення книги Апока-
ліпсису Йоана Богослова. Той самий А. Царев-
ський звернув увагу на важливий для біблійної
герменевтики факт. А саме: ініційовані новіт-
ньою раціоналістичною критикою питання часу
виникнення цієї книги (перед чи після зруй-
нування Храму у 70-му р.), або мода на роз-
шифрування назви Риму як «нового Вавилону»
через гематрично-нумерологічні тлумачення
«числа звіра» (Царевский, 1882b, с. 218; 1883b,
с. 699; 1885b, с. 491) все ж перебували в шир-
шому дослідницькому контексті єдності нара-
тивів Старого й Нового Завіту. Йдеться про ана-
ліз на Заході взаємовідношення старозавітної
та новозавітної апокаліптики, часто з урахуван-
ням т. зв. міжзавітної апокаліптичної літерату-
ри останніх століть перед Різдом Христовим.
Тут важливими в богословському сенсі були
ідеї розвитку Об'явлення, проблема відношення
старозавітного пророцтва до новозавітного, проб-
лема здійснення старозавітного пророцтва у Но-
вому Завіті (Царевский, 1885a, с. 583, 590,
598–599). Есхатологія Апокаліпсису, розглянута
в цілісному контексті біблійного профетизму,
виводила як закордонних, так і вітчизняних до-
слідників на зіставлення есхатологічного та цер-
ковно-історичного розуміння цієї книги (Царев-
ский, 1885b, с. 503–504). А проф. Стефан Соль-
ський до того ж продемонстрував можливість
додатково актуалізувати біблійну есхатологію
у зв'язку з актуальними суспільними тенденці-
ями (Сольский, 1883, с. 356–366).

Приклад дослідження Апокаліпсису, як вважаємо, яскраво виявляв чутливу для богословської свідомості проблему історичності та достовірності чудесного в біблійній оповіді (на цьому питанні далі зупинимося докладніше). Та ще одним проблемним виміром була актуалізація біблійних смислів у зв'язку з актуальною соціально-історичною проблематикою кінця XIX – початку XX ст. («новітня есхатологія»). Ці проблеми отримали в дослідженнях західних біблієзнавців самостійне значення, на якому ми теж ще зупинимося.

Одним із домінуючих проблемно-тематичних каталізаторів закордонних біблієзнавчих досліджень, висвітленим київськими рецензентами, неодмінно ставала західна біблійна текстологія – як критика, так і історія тексту. Етапними тут були створення нових критичних редакцій оригінальними біблійними мовами – як текстів давньоєврейського (масоретського), так і грецького Септуагінти (LXX). Використовувалися нові можливості зіставлення цих базових версій Старого Завіту з іншими, зокрема, Вульгатою та іншими давніми й новітніми перекладами (Царевский, 1882а, с. 348–349, 353–354; Рыбинский, 1899, с. 131). Критика масоретського тексту та LXX активізувалася також у зв'язку з виданнями нових єврейських та арамейських («халдейських») словників і граматик, з урахуванням нових досліджень асирійської та вавилонської культур (Царевский, 1884а, с. 103–107; 1885а, с. 571–572).

Так, згідно з візією А. Царевського, текстологічні дослідження Нового Завіту активізувалися в досліджуваній період із появою грецьких критичних видань Константина Тішендорфа та Брука Фокса Вескотта – Фентона Горта, часом неоднозначно сприйнятих західними дослідниками (Царевский, 1883b, с. 700; 1884b, с. 559–563; 1885b, с. 470–473). Нові пізнавальні ситуації у царині біблійної текстології виникали також завдяки нововідкритим наприкінці XIX ст. фрагментам біблійних рукописів. Такі відкриття ініціювали жваві дискусії та часто призводили до перегляду традиційних уявлень про становлення біблійного тексту, історію його збереження та трансляції, про характер перших стародавніх біблійних перекладів. Це надавало неабиякого стимулу для розвитку порівняльної палеографії та текстології. Промовистими тут стали докладно проаналізовані В. Рибінським дискусії навколо манускрипту давньоєврейської версії неканонічної книги Ісуса, сина Сираха та фрагментів грецького старозавітного перекладу Аквілі (Рыбинский, 1898, с. 433–437; 1899, с. 129–131; 1900, с. 290–294).

Відзначені київськими академістами тематичні, проблемні, ідейні та методологічні еволюції відкривали добу пошуків нових підходів у біблієзнавчих дослідженнях. Як бачимо тепер, це були пошуки нового місця цієї галузі знань, які враховували б її межове становище на перетині богослов'я з широким колом історичних, гуманітарних та соціальних наук.

Аналіз київськими академістами методологічних пошуків у західному біблієзнавстві

Згадані еволюції проблемно-тематичного поля супроводжувалися пошуком нових методологічних підходів у біблієзнавчих дослідженнях. Становлення раціоналістичного, «позитивного» наукового дискурсу доби глобальної індустріалізації вочевидь позначилося і на сприйнятті закордонних пошуків місця біблійних студій у новій системі знання. Зокрема, київські автори-біблієзнавці погоджувалися з виголошеною на Заході потребою у збереженні під час досліджень «здорового глузду» і раціоналізації, яка спиралася б «на критико-історичну перевірку фактів» (Орда, 1864d, с. 254).

Біблія мала би прочитуватися «не виключно лише літературним шляхом», а із застосуванням «порівняльного, хронологічного, логічного, історичного підходів», через поєднання «народної та літературної історії» (Царевский, 1882а, с. 344). Певною новиною були початки застосування принаймні елементів структуралістського аналізу (на прикладі досліджень Євангелія від Йоана): пошуки в євангельському наративі «симетрії»; «рядів подій та висловлювань»; «паралельних циклів» усередині цих «рядів» (Царевский, 1882b, с. 212–213).

Водночас спрямовані на захист церковної традиції київські біблієзнавці-академісти вимагали свідомої постановки апологетичних завдань під час дослідження та роз'яснення Біблії; спростування філософських вчень, які суперечили біблійним поглядам, особливо матеріалізму як «згубної облуди» (Орда, 1864а, с. 231). У західних дослідженнях вони підтримували критику «світського розуміння та небагочестивого поведіння» з біблійним текстом (Царевский, 1884а, с. 112); важливим було «знищити сумніви, збуджені сучасними модно-критичними продуктами» (Царевский, 1884b, с. 565). Шукали приклади богословсько-апологетичної «обробки» чи «корекції» науково-раціоналістичних методів, приклади синтезу «історичності та біблійної

теологічності», «науковості» та «практичної повчальності» (Царевский, 1882b, с. 213–214).

Велику увагу київських рецензентів привертали ті герменевтичні ідеї у західних дослідженнях, які здатні були наповнити біблієзнавчі студії апологетичним змістом. Такою, наприклад, була ідея необхідної відповідності літературної форми біблійних повідомлень та способу їх роз'яснення, на яку звернув свого часу увагу В. Рибінський. Дотримання цього принципу мало захистити богонатхненність Біблії як Святого Письма (Рыбинский, 1905a, с. 131–141). Тут бралися до уваги не лише історично-критичні чи суто філологічні дослідження, а й здійснювана на Заході літературно-художня експлікація біблійного тексту (наприклад, книги Псалмів) (Рыбинский, 1905b, с. 416).

На підставі ретельного аналізу закордонних біблієзнавчих публікацій київські рецензенти формулювали вельми перспективні, актуальні вже на ціле наступне століття, евристичні ідеї. Зокрема, важливою для подальшої інтеграції наукових методів до вивчення Біблії була висловлена В. Рибінським критична оцінка меж застосування раціоналістичної біблійної критики, взагалі «права науково-критичного вивчення» (Рыбинский, 1899, с. 126). Цінним було свідчення православного апологета про те, що «ця критика, всупереч побоюванням традиціоналістів, не містить нічого страшного для віри... вільне дослідження літературних питань у біблійних книгах є цілковито справою науки й не зачіпає інтересів віри» (Рыбинский, 1900, с. 288).

Адже саме завдяки залученню різноманітних наук до вивчення Біблії поступово усвідомлювалася предметна й методологічна складність та невичерпність біблієзнавчих досліджень – «неоглядних, як море», які мають «всезагальне значення». Звичною ставала їхня фактологічна та евристична відкритість, постійна можливість актуалізації колись порушених питань: «питання віковічні, неодноразово трактовані, на перший погляд вичерпані, викликають усе нові та нові дослідження, де тим питанням дається нова постановка, пропонується нова комбінація давно відомих даних» (Рыбинский, 1899, с. 122).

Також з кінця XIX – початку XX ст. київські автори-рецензенти простежували у європейських дослідженнях не те щоб відхід біблієзнавчих студій від традиційного «сакрального» поля смислів, де і раніше могли боротися апологети з критиками-раціоналістами, – але появу певної нової альтернативи. Новим у методологічному сенсі явищем поставав зв'язок дослідження або

витлумачення Біблії з актуальною суспільною (соціальною, економічною, політичною, правовою) та пізнавально-науковою проблематикою на Заході – і нове застосування біблійних аргументів.

Локальним, але концентрованим прикладом такого застосування, відзначеним київським дослідником, була інтерпретація заповіді про шлюб у книзі Левіт у контексті політичної боротьби за зміни в британському шлюбному законодавстві (Царевский, 1883a, с. 121–122). Глобальнішими виглядали неодноразові спроби зарубіжних авторів своєрідно застосувати біблійну пророчу літературу, ширше – типологічне тлумачення Біблії. Біблійні прообрази часом ставали знаряддям осмислення суспільно-історичного процесу та навіть розбудови новітньої універсальної історіософії – вочевидь, на противагу модній тоді історіософії та світській есхатології комунізму та соціалізму. Ось як оцінював подібні спроби С. Сольський: «Ясні сліди пророчих передбачень, викладених взагалі у всьому слові Божому про майбутній стан світу й церкви автор, вбачає у сучасному стані людських суспільств, у сучасних комуністичних та соціалістичних рухах і взагалі в цілому спрямуванні сучасної цивілізації» (Сольський, 1883, с. 364).

Під впливом актуальних концепцій поширеним було прагнення розглядати старозавітних пророків як давніх соціально-політичних «активістів», навіть рушіїв революційних зрушень у народному іудейському середовищі «післяполовної» доби (Рыбинский, 1899, с. 132–135). Радикальне заперечення сакрального, пророчо-месіанського смислу деяких пророчих книг (наприклад книги пророка Ісаї) могло супроводжуватися висуненням альтернативних «актуальних» тлумачень соціально-політичного або релігійно-етичного гатунку. Такі спроби поцінювалися київськими апологетами як «гіпотизерство» та «оригінальність, яка затемнює». Але водночас констатувалося, що вони відбивали «загальний стан західної екзегези останнього часу» (Рыбинский, 1900, с. 296–297).

Приклад, який стосувався пізнавальної ситуації у природничих науках, – це «біблійний конкордизм» як певна бібліологічна парадигма. Сцієнтизація суспільної свідомості, яка посилилася на кінець XIX ст. у зв'язку з глобальною індустріалізацією та розвитком природничих наук і технологій, спричинила цю специфічну релігійну реакцію – прагнення за будь-яку ціну узгодити віру в автентичність і достовірність Біблії

як Святого Письма з результатами новітніх досліджень природи й історії. Зародки біблійного конкордизму на Заході фіксував ще з 1860-х рр. у своїх відгуках Х. Орда (Орда, 1864а, с. 233).

Київські рецензенти, зауважуючи приклади такого підходу в західних біблійних студіях, намагалися підходити до них виважено, відшукуючи раціональне зерно. Так, А. Царевський критикував «поспішне комбінування природничо-наукових вчень із біблійно-історичними оповідями про творіння», яке лише шкодило біблійній апологетиці (Царевський, 1882а, с. 354). На думку його колеги, котрий вибудовував православну точку зору на цю нову пізнавальну ситуацію, такі прагнення часом «заходять надто далеко і роблять надто великі поступки сучасним гіпотезам» (Рыбинский, 1897, с. 306).

Проте київські автори охоче брали до уваги поміркованіші приклади використання західними біблієзнавцями природничо-наукових даних. Йшлося про критичне виявлення справжнього взаємовідношення між біблійною та природничо-науковою космологічно-космогонічними версіями (Царевський, 1885а, с. 591–592); про застосування поданих у новозавітних текстах (Євангелії від Луки та книзі Діянь) медичних відомостей та практик для обґрунтування їх авторства (конкретно Луки, який, за переказом, займався медициною) (Царевський, 1884b, с. 575).

Західні приклади аналізу біблійного тексту через призму природничих наукових знань мали, на думку київських біблієзнавців, ще один важливий позитивний ефект – причому ефект виразно апологетичний. Так, дослідження астрономічних уявлень у Старому Завіті, здійснене саме професійним астрономом, здатне підкреслити адекватність сприйняття дійсності крізь призму біблійного світогляду, який не суперечить раціональному пізнанню природи, вважав В. Рыбинський. Таке сприйняття, як демонструє неупереджене наукове дослідження, значним чином позбавлене «магізму» та «міфологізму» – саме порівняно з магічно-міфологічними уявленнями інших культур стародавнього світу. А це, своєю чергою, відкриває шлях для «правильного розуміння природи та вільного від забобонів її дослідження» (Рыбинский, 1905b, с. 423–425).

У західних дослідженнях з'явилося і ґрунтоване на міждисциплінарності застосування різноманітних допоміжних засобів вивчення Біблії, на що теж звертали увагу київські дослідники. Йдеться про використання в дидактичних і дослідницьких цілях інформаційних та критичних

приміток історичного й культурологічного характеру; традиційних та новітніх коментарів до біблійного тексту; різного роду покажчиків, у т. ч. бібліографічних; лексиконів; окремих мап та цілих атласів тощо; компонування з цього цілих біблійних енциклопедій (Царевський, 1882а, с. 344; 1884а, с. 120; 1884b, с. 562; 1885а, с. 566–580).

Знову бачимо, як апологетичні налаштування київських православних біблієзнавців спонукають їх критично поцінювати таку новину: часом вона «не завжди до діла», а слугує лише «модною принадою» (Рыбинский, 1897, с. 307). Втім, новітні тоді видання біблійних енциклопедій відомих авторів (як-от 5-томні «Dictionnaire de la Bible» Фулькрана Віґуру та «A Dictionary of the Bible» Джеймса Гастінґса) пропагувалися як кращі взірці «огляду цілої галузі бібліологічної науки, включно зі вступом, археологією, біблійною історією, географією тощо» (Рыбинский, 1899, с. 123, 125).

Початки біблієзнавчої та релігієзнавчої компаративістики в західному богослов'ї: київські візії

Межове становище біблієзнавства на перетині богослов'я з низкою історичних, гуманітарних і соціальних наук, відповідна міждисциплінарність продемонстрували наприкінці XIX ст. ще один вимір фактологічної та евристичної відкритості цієї галузі знань. Ведемо про дедалі активніше застосування в західноєвропейських дослідженнях зіставлення біблійних та позабіблійних джерел. А на цьому конкретно джерелознавчому тлі поставали фактично зародки компаративістики біблієзнавчої та ширше – релігієзнавчої.

Реакція київських фахівців на такі новації була різноманітною, залежала від специфіки оцінюваного матеріалу та міри апологетичної налаштованості рецензента. Так, Х. Орда висловлював свого часу сповнені апологетичним пафосом заперечення спроб зіставлення на біблійному матеріалі кабалістичних та християнських антропологічних уявлень (Орда, 1864а, с. 234–236).

Втім дедалі більш звичайним матеріалом для аналізу київськими рецензентами ставали: зв'язок деяких біблійних книг (наприклад Екклезіаста) з еллінською (стоїчною та епікурейською) філософією (Царевський, 1882а, с. 377; 1884а, с. 111); талмудичні коментарі того ж Екклесіаста (Царевський, 1885а, с. 598); зіставлення як старозавітного, так і новозавітного тексту із апокрифами

та паралельними місцями з самарянських текстів та талмудичних трактатів (Царевский, 1882b, с. 212; 1885a, с. 568–569).

Активно обговорювалося застосування даних асиріології та вавилонознавства (в т. ч. полеміка навколо ідей «панвавилонізму»). Взагалі «детальне прискіпливе дослідження всієї культурної історії семітичної давнини» вважалося конче потрібним для вирішення «важких проблем» походження та змісту біблійного тексту (зокрема П'ятикнижжя) (Рыбинский, 1898, с. 442–443). Київські академісти усвідомлювали, що біблійнознавче середовище на Заході дедалі просякало ідеєю, що деякі біблійні сюжети, подібні до вавилонських, не так запозичені під час «полону», як є «мандрівними», «спільними для семітів первісними сказаннями» (Царевский, 1883a, с. 117–118; 1885a, с. 578–579; Рыбинский, 1905a, с. 126).

Водночас відзначали синхронність біблійної історії з асиро-вавилонською та давньоєгипетською, зокрема на підставі археологічних, астрономічних, календарних та географічних повідомлень. Ба більше, в західних розвідках київські дослідники знаходили дедалі частіші вказівки не лише на асиро-вавилонські та єгипетські, а й на індо-іранські, малоазійські та навіть грецькі паралелі з біблійними сюжетами (зокрема перших розділів книги Буття) (Царевский, 1884a, с. 112–117; Рыбинский, 1899, с. 125; 1900, с. 298–299; 1905a, с. 124–125). Популярним, наприклад, було прочитання символіки книги Естер як обробки вавилонського міфу про Мардука та Іштар (Рыбинский, 1899, с. 137). Шукалися спорідненість та відмінності давньоізраїльського профетизму та мантики сусідніх язичницьких народів (Царевский, 1884a, с. 110). В контексті такої компаративістики важливим було усвідомлення київськими дослідниками висунутої саме західними біблійнознавцями-апологетами ідеї, що першорядною є не подібність, а відмінність біблійної оповіді від давньовавилонської: монотеїстичний креаціонізм Біблії суттєво протистояв міфологіям Давнього Сходу (Рыбинский, 1905a, с. 127).

Київські біблійнознавці зауважували також зіставлення біблійного та позабіблійного матеріалу, яке відбувалося на Заході в контексті історії раннього християнства: його непростих взаємовідносин з тодішнім іудейством (Царевский, 1884b, с. 569); можливих гностичних впливів на деякі новозавітні тексти (як-от Євангеліє від Йоана); ставлення новозавітних письменників до рабинської екзегетики та до іудейської народної

релігії, «народних груп і партій» (Царевский, 1885b, с. 474, 479–480, 492–493, 496–497).

Врешті-решт, на підставі досліджених даних сьогодні можемо твердити, що європейські дослідження позабіблійного матеріалу та вітчизняні рефлексії з цього приводу закладали в Києві підґрунтя не лише біблійної, а й взагалі релігійної компаративістики, виникнення зародків проторелігієзнавства. У зв'язку з цим зупинимось ще на кількох прикладах біблійнознавчої думки на Заході, пов'язаних як із науково-релігієзнавчим аналізом, так і зі спробами соціокультурного конструювання.

Так, Х. Орда чи не першим серед київських дослідників зафіксував свого роду «неорелігійні» пошуки на біблійному ґрунті, на кшталт спроб сконструювати «філософські піднесену та водночас вкриту натуралізмом» релігію або пропагувати «демократичну, народно-всесвітню церкву» (Орда, 1864b, с. 243). І в подальшому київська реакція на «богошукацькі» спроби західних ліберальних богословів «створити» чи «віднайти» універсалістську «supernatural religion» була виразно негативною (Царевский, 1887, с. 430–431).

Більш перспективним для історико-релігієзнавчого аналізу видається застосування ідей релігійного еволюціонізму для дослідження «біблійної релігії», коли цей феномен виступає не лише як предмет загального чи апологетичного богослов'я, а і як предмет історично-наукової критики. Так, А. Царевський зустрівся із західними оцінками біблійного наративу як результату розвитку народних примітивних вірувань, первісної натуралістичної релігії давніх євреїв (Царевский, 1885a, с. 585, 587–588). Пізніша апологетична критика таких позицій його колегами базувалась на ідеї прамонотеїзму та універсалізму релігії давніх євреїв, яка з погляду концепції релігійного еволюціонізму мала би підважити та посилити традиційну пропаганду біблійної богонатхненної релігії Об'явлення (Рыбинский, 1898, с. 439). Конструктивним же з історико-релігійної точки зору виглядає популяризація біблійної історії як своєрідної, часто символічної, фіксації реальної історії релігійних форм. Йдеться про критичне сприйняття та серйозне опрацювання деякими київськими академістами ідеї еволюції біблійної релігії від полідемонізму та поклоніння племінним божествам – через «релігію Мойсея» як засіб ідейного згуртування громади навколо культу Єгови із паростками монотеїзму – до етичного монотеїзму

старозавітних пророків-письменників (Рыбинский, 1905b, с. 418–419).

У дослідженнях же новозавітної історії та «синоптичної проблеми» увага київських рецензентів до ідеї релігійного еволюціонізму проявилася, зокрема, через аналіз гіпотези «стадіальності першохристиянства» та відбиття цієї стадіальності у змісті «синоптиків» (Царевский, 1884b, с. 577).

Зіставлення історичного та міфологічного елементів біблійної оповіді: осмислення західного досвіду професорами КДА

Нарешті, не можемо не зупинитися на питанні, яке було порушено в західному біблієзнавстві і вплинуло на спрямування інтелектуальних зусиль київських духовно-академічних дослідників. Це питання, яке з боку раціоналістичної біблійної критики поставало як проблема співвідношення історичного та міфологічного елементу в біблійній оповіді. А з боку бібліології апологетичного спрямування воно ж означало проблему історичної реальності надприродного, чудесного елементу в Біблії, позитивне вирішення якої було підґрунтям утвердження й захисту достовірності усього тексту Святого Письма. Вважаємо, що саме це питання – як із боку віроповчального й догматичного, так і з боку герменевтичного – було і досі є одним з найдражливіших для релігійної свідомості загалом та богословської рефлексії зокрема. На деяких суттєвих моментах увиразнення цієї проблеми в київському біблієзнавчому осередку під впливом західної полеміки зупинимось далі.

Зіставлення історичного та міфологічного елементів у Біблії було на Заході в центрі дискусій дослідників як старозавітних, так і новозавітних текстів. Ідеться насамперед про численні приклади міфологізації персонажів старозавітної літератури, зокрема П'ятикнижжя (Царевский, 1882a, с. 344–345) або про запеклу полеміку історичної та міфологічної шкіл щодо способів дослідження й тлумачення Євангелій (Орда, 1864c, с. 247–251; 1864d, с. 258).

Київські автори оглядів та рецензій акцентували саме на критиці західними колегами міфологізму при прочитанні Біблії, додаючи і власні критичні зауваження. Так, у центрі критичних зауважень самих киян поставала «вельгаузенівська школа», яка «затуляє міфічним туманом майже увесь історичний зміст П'ятикнижжя» (Царевский, 1883a, с. 110), та натуралізм прихильників релігійного еволюціонізму – такого

«натуралістично-історичного погляду, який визнає всю первісну історію ізраїльського народу міфічною», «конгломератом астрологічних та натуральних міфів» (Царевский, 1884a, с. 110), «принижує Біблію до одного рівня з міфічними сказаннями давніх народів» (Рыбинский, 1898, с. 430). Київські автори критикували і «тенденційно-критичну» спробу представити новозавітну оповідь як зібрання «алегорій», «типів», «догматів», «символів» (на Заході були популярними подібні тлумачення Євангелія від Йоана) (Царевский, 1883b, с. 687–688).

Доволі модним серед раціоналістів на Заході був «психологічний» різновид натуралістичного заперечення надприродного, чудесного елементу в Біблії. Тому київські біблієзнавці звернули критичну увагу на пояснення біблійного профетизму «комбінаціями природних психологічних станів» старозавітних пророків (Рыбинский, 1905b, с. 417), а також на те, як надприродне й чудесне євангельської оповіді нівелювалося раціональними поясненнями тих чи тих подій та вчинків особливостями психіки персонажів або «суб'єктивізмом» самих євангелістів, відсутнім начебто у гіпотетичних «першопервісх» Євангелій (Царевский, 1883b, с. 690; 1885b, с. 478).

Аргументами на користь апології надприродного у Старому Завіті слугували, наприклад, ідея проникнення до Біблії певного «формального міфологічного елементу» саме з позабіблійних оповідей (Рыбинский, 1905a, с. 128–129); ідея унікального, порівняно з сусідами, «прямого теїзму» давніх євреїв (Царевский, 1885a, с. 585, 587–588; Рыбинский, 1898, с. 439, 440–443; 1899, с. 128). Апологетичні зусилля у царині новозавітних тлумачень полягали у «поєднанні історизму і всебічного визнання надприродного характеру історії Спасителя» (Царевский, 1885b, с. 495). Тут промовистою виглядала спроба апологетів виступати ніби на полі раціоналістичної критики – наприклад, уточнюючи дату народження євангельського Ісуса разом із коригуванням дати смерті Ірода Великого (Царевский, 1882b, с. 213–214). Такі спроби вважалися виправданими на кінець XIX ст. – адже саме образ євангельського Ісуса тоді виступав центром «новозавітної» полеміки між «апологетами» та представниками «негативної критики».

Заперечення критиками-раціоналістами чудесного елементу євангельської оповіді, її надприродного та об'єктивного характеру, спроби акцентувати на «цілковито людському та історичному зображенні» євангельського Ісуса були

ініційовані Д. Штраусом та підхоплені численними послідовниками різної міри обдарованості, найталановитішим та наймоднішим серед яких на кінець XIX ст. вважався Е. Ренан. Ці заперечення небезпідставно сприймалися і західними, і київськими апологетами (Х. Орда тут був першим серед киян) як небезпечна підстава для десакралізації постаті християнського Спасителя, для «очищення християнства від усякої віри в чудеса, надприродне, потойбічне». Христос при цьому позбавлявся рис, необхідних для саме релігійної віри та поклоніння, виступаючи скоріше як «ідеал» або «моральний зразок», у «туманному образі морального реформатора і проповідника» (Орда, 1864b, с. 238–242; 1864c, с. 246; 1864d, с. 257).

Інший аспект десакралізації постаті Христа відзначив А. Царевський. На його думку, під впливом «спекулятивного богослов'я Річля» погляд на Ісуса Христа у новозавітних письменників (особливо Йоана Богослова та апостола Павла) був представлений сучасними критиками не як результат Об'явлення та свідчення про божественність Спасителя, а як раціоналістичний продукт богословської спекулятивної рефлексії (Царевский, 1884b, с. 573). Тож не випадково особливо напруженим полем полеміки з приводу новозавітної «протохристології» стало дослідження Євангелія від Йоана: представники «негативної» критики на Заході всіляко підкреслювали як граничні наявні в цьому тексті міфологізацію, символізацію, спірітуалізацію образу Ісуса, що в тенденції давало їм змогу зближувати цю частину новозавітного канону з релігійно-філософським містицизмом гностичного гатунку (Царевский, 1884b, с. 578; 1885b, с. 479–481).

Висновки

На підставі детальнішого аналізу тематики критико-бібліографічних оглядів іноземної біблійнознавчої літератури, здійснених біблійнознавцями КДА, встановлюємо таке. Друга половина XIX – початок XX ст. знаменували новий період європейських біблійнознавчих досліджень, коли поряд із теоретичним осмисленням на Заході посилювалася популяризація біблійних знань. Твори «практичної екзегези», розраховані на масове сприйняття, задовольняли потреби не лише богословів, а й зацікавлених мирян. Це спричинило появу світської «позаакадемічної» біблієстики, з неоднозначними наслідками для традиційної апологетики.

У цю ж добу визначилися основні інтелектуальні центри європейських біблійнознавчих досліджень: домінувала німецька бібліологічна література різних напрямів; тривала її ідейна трансляція на англomовний світ. Інкультурація західних текстів до православного середовища часом викликала конфесійну цензуру (або навіть і самоцензуру) місцевих перекладачів.

Визначалися основні ідейні та методологічні «табори»: раціоналістичний; апологетичний; «поміркований». Кількісне переважання на Заході негативно-критичного напрямку викликало своєрідний «світоглядний дрейф», який спонукав до компромісів між традиційними поглядами та результатами новітніх досліджень. Київські біблійнознавці-академісти ретельно виокремлювали популярних західних ортодоксів або представників поміркованого напрямку, яких місцевий православний екзегет міг би мати за апологетичних співників. Головною вимогою до цих дослідників було поєднання науковості з апологетичним налаштуванням.

У структурі закордонних біблійнознавчих досліджень базовим стало вирізнення «теоретичної» критики та «практичної екзегези» Біблії. Дисциплінарно як у старозавітних, так і в новозавітних студіях домінували критика тексту, ісагіка, історія та хронологія, богослов'я та практична екзегеза. Ключовими залишалися: походження, авторство, історичність, автентичність П'ятикнижжя (дискусії навколо «документарної теорії»); інших розділів Старого Завіту; Євангелій (вирішення «синоптичної проблеми»); «апостольських» книг (Діяння, Послання). Зіставлялися критичні та апологетичні стратегії роз'яснення. Каталізатором закордонних біблійнознавчих досліджень була текстологія, ґрунтована на нових критичних редакціях текстів давньоєврейського, грецького (LXX), грецького Нового Завіту; на нових словниках та граматиках.

Становлення раціоналістичного, «позитивного» наукового дискурсу доби глобальної індустріалізації визначило закордонні методологічні пошуки місця біблійних студій у новій системі знання, на перетині богослов'я з широким колом історичних, гуманітарних та соціальних наук. Водночас захист церковної традиції вимагав свідомої постановки апологетичних завдань, спростування філософських вчень, які суперечать біблійним поглядам. Київські рецензенти шукали приклади апологетичної «обробки» чи «корекції» наукових методів у межах богословського дискурсу: синтезу «історичності та біблійної теологічності», «науковості» та «практичної повчальності».

Важливою для подальшої інтеграції наукових методів до вивчення Біблії стала критична оцінка меж застосування раціоналістичної біблійної критики, взагалі «права науково-критичного вивчення».

Новим у методологічному сенсі явищем поставав зв'язок дослідження Біблії з актуальною суспільною та пізнавальною проблематикою на Заході – і нове застосування біблійних аргументів. Біблійні прообрази часом ставали знаряддям осмислення суспільно-історичного процесу та навіть розбудови новітньої універсальної історіософії. Нова пізнавальна ситуація в природничих науках породила «біблійний конкордизм» як певну бібліологічну парадигму.

Знаковим виміром міждисциплінарності, фактологічної та евристичної відкритості біблієзнавства на Заході стало дедалі активніше зіставлення біблійних та позабіблійних джерел. Аналізувався зв'язок Біблії з еллінською філософією і талмудичною традицією. Дані індології, єгиптології, ассириології, ірано- та вавилонознавства застосовувалися для вирішення проблем походження та змісту біблійного тексту. А на цьому тлі поставали фактично зародки компаративістики біблієзнавчої та ширше – релігієзнавчої.

Предметом науково-релігієзнавчого аналізу, зокрема, могли б стати виявлені київськими рецензентами спроби соціокультурного конструювання та свого роду «неорелігійні» пошуки на біблійному ґрунті. З історико-релігійного погляду конструктивно виглядає популяризація біблійної історії як своєрідної, часто символічної, історії реальних релігійних форм – через

ідею еволюції старозавітної релігії або гіпотезу «стадіальності першохристиянства» та її відбиття у змісті «синоптиків».

Нарешті, ключова для релігійної свідомості та богослов'я проблема співвідношення історичного та міфологічного в біблійній оповіді поставала як проблема історичної реальності надприродного, позитивне вирішення якої було підґрунтям утвердження й захисту достовірності усього тексту Святого Письма. Зіставлення історичного та міфологічного елементу в Біблії було на Заході в центрі дискусій дослідників як старозавітних, так і новозавітних текстів. Київські автори оглядів та рецензій акцентували саме на критиці західними колегами міфологізму при прочитанні Біблії, додаючи і власні критичні зауваження. Заперечувалися як тенденційні спроби представити біблійну оповідь як зібрання «міфів», «алегорій», «типів», «символів» та натуралістичні пояснення, зокрема психологічні – коли надприродне, чудесне в Біблії пояснювалося «комбінаціями природних психологічних станів», особливостями психіки персонажів або «суб'єктивізмом» біблійних письменників.

Не викликає сумнівів, що критико-бібліографічні публікації стали свого часу значущим показником залучення київського духовно-академічного біблієзнавства до світового науково-богословського простору. Широта ж тематичного кола рецензованих робіт продемонструвала міру сприйняття актуальної у світі проблематики; динаміку та спрямованість реагування на методологічні й ідейні виклики; ступінь рецепції київськими академістами тих чи інших дослідницьких і герменевтичних моделей.

Список посилань

- Головащенко, С. І. (2018). Критико-бібліографічні практики інтеграції біблійних студій в КДА до європейського богословсько-дослідницького контексту (друга половина XIX – початок XX ст.). *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство*, 1, 69–90.
- Орда, Х. М. (1864а). Обзорение иностранной духовной литературы: Учение о человеке на основании божественного Откровения. Соч. генерала фон Рудлофа. *Труды Киевской духовной академии*, 10, 229–236.
- Орда, Х. М. (1864б). Обзорение иностранной духовной литературы: Характеристический образ Иисуса. Библейский опыт. соч. Даниеля Шенкеля. Висбаден, 1864. *Труды Киевской духовной академии*, 10, 237–244.
- Орда, Х. М. (1864с). Обзорение иностранной духовной литературы: Жизнь Иисуса для немецкого народа, обработанная Штраусом. Лейпциг, 1864. *Труды Киевской духовной академии*, 10, 244–252.
- Орда, Х. М. (1864д). Обзорение иностранной духовной литературы: Элементарная и критическая история Иисуса, соч. Пейра. Париж, 1864. *Труды Киевской духовной академии*, 10, 252–260.
- Рыбинский, В. П. (1897). [рец. на:] Ф. Вигуру. Руководство к чтению и изучению Библии. Общедост. и излож. в связи с новейш. научн. изысканиями курс Св. Писания. Ветхий Завет. Т. I, с илл. по памятникам. Пер. свящ. В. В. Воронцова. Москва, 1897. *Труды Киевской духовной академии*, 10, 304–308.
- Рыбинский, В. П. (1898). Заметки о литературе по Св. Писанию Ветхого Завета за истекший 1897 год. *Труды Киевской духовной академии*, 3, 429–456.
- Рыбинский, В. П. (1899). Заметки о литературе по Св. Писанию Ветхого Завета за истекший 1898 год. *Труды Киевской духовной академии*, 5, 122–144.
- Рыбинский, В. П. (1900). Заметки о литературе по Св. Писанию Ветхого Завета за 1899 год. *Труды Киевской духовной академии*, 6, 286–310.
- Рыбинский, В. П. (1905а). Заметки о литературе по Св. Писанию Ветхого Завета за 1904 год. *Труды Киевской духовной академии*, 5, 124–146.
- Рыбинский, В. П. (1905б). Заметки о литературе по Св. Писанию Ветхого Завета за 1904 год [окончание]. *Труды Киевской духовной академии*, 11, 413–435.

- Рыбинский, В. П. (1908). По поводу новейших археологических раскопок в Палестине. *Труды Киевской духовной академии*, 11, 436–458.
- Сольский, С. М. (1883). Библиографические заметки: «Пророк Даниил и Апокалипсис св. Иоанна». Сочинение Оберлена, перевод прот. А. Романова. Тула, 1882. *Труды Киевской духовной академии*, 6, 356–368.
- Сольский, С. М. (1884). Библиографические заметки: «Материализм, наука и христианство». Сборник сочинений современных писателей XIX в.; «Жизнь Иисуса Христа» Эдмонда Прессанэ. Часть 2-я. СПб., 1883. *Труды Киевской духовной академии*, 12, 539–558.
- Сольский, С. М. (1887). Библиографические заметки: «Жизнь и труды святого апостола Павла» Фаррара. *Труды Киевской духовной академии*, 1, 140–152.
- Царевский, А. С. (1882а). Библейская литература истекшего 1881 года на Западе. Ветхий Завет. *Труды Киевской духовной академии*, 4, 341–354.
- Царевский, А. С. (1882b). Библейская литература истекшего 1881 года на Западе. Новый Завет. *Труды Киевской духовной академии*, 10, 206–220.
- Царевский, А. С. (1883а). Библейская литература истекшего 1882 года на Западе. Ветхий Завет. *Труды Киевской духовной академии*, 9, 110–122.
- Царевский, А. С. (1883b). Библейская литература истекшего 1882 года на Западе. Новый Завет. *Труды Киевской духовной академии*, 12, 685–700.
- Царевский, А. С. (1884а). Библейская литература истекшего 1883 года на Западе. Ветхий Завет. *Труды Киевской духовной академии*, 5, 103–123.
- Царевский, А. С. (1884b). Библейская литература истекшего 1883 года на Западе. Новый Завет. *Труды Киевской духовной академии*, 12, 559–586.
- Царевский, А. С. (1885а). Библейская литература истекшего 1884 года на Западе. Ветхий Завет. *Труды Киевской духовной академии*, 4, 566–602.
- Царевский, А. С. (1885b). Библейская литература истекшего 1884 года на Западе. Новый Завет. *Труды Киевской духовной академии*, 11, 470–504.
- Царевский, А. С. (1886). Библейская литература истекшего 1886 года на Западе. Ветхий Завет. *Труды Киевской духовной академии*, 12, 675–712.
- Царевский, А. С. (1887). Библейская литература истекшего 1886 года на Западе. Новый Завет. *Труды Киевской духовной академии*, 3, 425–457.
- Царевский, А. С. (1888а). Библейская литература истекшего 1887 года на Западе. Ветхий Завет. *Труды Киевской духовной академии*, 2, 352–364.
- Царевский, А. С. (1888b). Библейская литература истекшего 1887 года на Западе. Ветхий Завет. *Труды Киевской духовной академии*, 3, 436–449.

References

- Holovashchenko, S. I. (2018). Krytyko-bibliografichni praktyky integratsii bibliinykh studiy u KDA do yevropeiskoho bohoslavo-doslidnytskoho kontekstu (druha polovyna XIX – pochatok XX st.) [Critical bibliography practices: integrating the KTA biblical studies in the European theological research context (the second half of the 19th – early 20th ct.)]. *Naukovi zapysky NaUKMA. Filosofia ta relihieznavstvo*, 1, 69–90 [in Ukrainian].
- Orda, Kh. M. (1864a). Obozrenie inostrannoi dukhovnoi literatury: Uchenie o cheloveke na osnovanii bozhestvennogo Otkroveniia. Soch. Generala fon Rudlofa [Review of Foreign Theological Literature: The Doctrine of Human Being on the basis of Divine Revelation. by Gen. von Rudloff]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 10, 229–236 [in Russian].
- Orda, Kh. M. (1864b). Obozrenie inostrannoi dukhovnoi literatury: Kharakteristicheskii obraz Iisusa. Bibleiskii opyt. Soch. Daniela Shenkeliia. Wisbaden, 1864. [Review of Foreign Theological Literature: The Characteristic Image of Jesus. Biblical Experience. by Daniel Schenkel. Wisbaden, 1864]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 10, 237–244 [in Russian].
- Orda, Kh. M. (1864c). Obozrenie inostrannoi dukhovnoi literatury: Zhizn Iisusa dlia nemetskogo naroda, obrabotannaia Shtrausom. Leipzig, 1864 [Review of Foreign Theological Literature: The Life of Christ for German People, handled by Strauss]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 10, 244–252 [in Russian].
- Orda, Kh. M. (1864d). Obozrenie inostrannoi dukhovnoi literatury: Elementarnaia i kriticheskaia istoriia Iisusa, soch. Peira. Paris, 1864 [Elementary and Critical History of Jesus. By Peira. Paris, 1864]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 10, 252–260 [in Russian].
- Rybinskii, V. P. (1897). (Review on): F. Viguru. Rukovodstvo k chteniiu i izucheniiu Biblii. Obshchedost. i izlozh. v sviazi s noveish. nauchn. izyskaniiami kurs Sv. Pisania. Vekhii Zavet. T. I, s ill. po pamiatnikam. Per. sviashch. V. V. Vorontcova. Moskva, 1897 [Review on: F. Vigouroux. A Guide to reading and studying the Bible. The publicly available course of Holy Scriptures of OT presented according the latest scientific research. In transl. by rev. V. Vorontsov. Moscow, 1897]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 10, 304–308 [in Russian].
- Rybinskii, V. P. (1898). Zаметki o literature po Sv. Pisaniiu Vekhogo Zaveta za istekshii 1897 god [The Notes on Literature on the Holy Scripture of Old Testament for the past 1897]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 3, 429–456 [in Russian].
- Rybinskii, V. P. (1899). Zаметki o literature po Sv. Pisaniiu Vekhogo Zaveta za istekshii 1898 god [Notes on Literature on the Holy Scriptures of the Old Testament During the Past 1898]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 5, 122–144 [in Russian].
- Rybinskii, V. P. (1900). Zаметki o literature po Sv. Pisaniiu Vekhogo Zaveta za istekshii 1899 god [The Notes on Literature on the Holy Scripture of Old Testament for the past 1897]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 6, 286–310 [in Russian].
- Rybinskii, V. P. (1905a). Zаметki o literature po Sv. Pisaniiu Vekhogo Zaveta za 1904 god [The Notes on Literature on the Holy Scripture of Old Testament for the past 1904]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 5, 124–146 [in Russian].
- Rybinskii, V. P. (1905b). Zаметki o literature po Sv. Pisaniiu Vekhogo Zaveta za 1904 god (Okonchanie) [The Notes on Literature on the Holy Scripture of Old Testament for the past 1904 (Ending)]. *Trud y Kievskoi dukhovnoi akademii*, 11, 413–435 [in Russian].
- Rybinskii, V. P. (1908). Po povodu novejsih arheologicheskikh raskopok v Palestine [About the latest archeological excavations in Palestine]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 11, 436–458 [in Russian].
- Solskii, S. M. (1883). Bibliograficheskie zametki: Prorok Daniil i Apokalipsis sv. Ioanna. Sochinenie Oberlena, perevod prot. A. Romanova. Tula, 1882 [Bibliographical Notes: “The Prophet Daniel and the Apocalypse of St. John.” Written by Oberlen, translated by prot. A. Romanov. Tula, 1882]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 6, 356–368 [in Russian].
- Solskii, S. M. (1884). Bibliograficheskie zametki: Materializm, nauka i khristianstvo. Sbornik sochineniy sovremennykh pisatelei 19 v.; “Zhizn Iisusa Khrista” Edmonda Pressane. Chast 2-ia.

- St. Petersburg, 1883 [Bibliographical Notes: Materialism, Science and Christianity: collection of works by contemporary writers; "The Life of Jesus Christ" by Edmond Pressane. Part 2, St. Petersburg, 1883]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 12, 539–558 [in Russian].
- Solskii, S. M. (1887). Bibliograficheskie zametki: "Zhizn i trudy sviatogo apostola Pavla" Farrara [Bibliographical Notes: "Life and Works of St. Paul the Apostle" by Farrar]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 1, 140–152 [in Russian].
- Tcarevskii, A. S. (1882a). Bibleiskaia literatura istekshogo 1881 goda na Zapade. Vetkhii Zavet [Biblical Literature of the Last Year of 1881 in the West. Old Testament]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 4, 341–354 [in Russian].
- Tcarevskii, A. S. (1882b). Bibleiskaia literatura istekshogo 1881 goda na Zapade. Novyi Zavet [Biblical Literature of the Last Year of 1881 in the West. New Testament]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 10, 206–220 [in Russian].
- Tcarevskii, A. S. (1883a). Bibleiskaia literatura istekshogo 1882 goda na Zapade. Vetkhii Zavet [Biblical Literature of the Last Year of 1882 in the West. Old Testament]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 9, 110–122 [in Russian].
- Tcarevskii, A. S. (1883b). Bibleiskaia literatura istekshogo 1882 goda na Zapade. Novyi Zavet [Biblical Literature of the Last Year of 1882 in the West. New Testament]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 12, 685–700 [in Russian].
- Tcarevskii, A. S. (1884a). Bibleiskaia literatura istekshogo 1883 goda na Zapade. Vetkhii Zavet [Biblical Literature of the Last Year of 1883 in the West. Old Testament]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 5, 103–123 [in Russian].
- Tcarevskii, A. S. (1884b). Bibleiskaia literatura istekshogo 1883 goda na Zapade. Novyi Zavet [Biblical Literature of the Last Year of 1883 in the West. New Testament]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 12, 559–586 [in Russian].
- Tcarevskii, A. S. (1885a). Bibleiskaia literatura istekshogo 1884 goda na Zapade. Vetkhii Zavet [Biblical Literature of the Last Year of 1884 in the West. Old Testament]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 4, 566–602 [in Russian].
- Tcarevskii, A. S. (1885b). Bibleiskaia literatura istekshogo 1884 goda na Zapade. Novyi Zavet [Biblical Literature of the Last Year of 1884 in the West. New Testament]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 11, 470–504 [in Russian].
- Tcarevskii, A. S. (1886). Bibleiskaia literatura istekshogo 1886 goda na Zapade. Vetkhii Zavet [Biblical Literature of the Last Year of 1886 in the West. Old Testament]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 12, 675–712 [in Russian].
- Tcarevskii, A. S. (1887). Bibleiskaia literatura istekshogo 1886 goda na Zapade. Novyi Zavet [Biblical Literature of the Last Year of 1886 in the West. New Testament]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 3, 425–457 [in Russian].
- Tcarevskii, A. S. (1888a). Bibleiskaia literatura istekshogo 1887 goda na Zapade. Vetkhii Zavet [Biblical Literature of the Last Year of 1887 in the West. Old Testament]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 2, 352–364 [in Russian].
- Tcarevskii, A. S. (1888b). Bibleiskaia literatura istekshogo 1887 goda na Zapade. Novyi Zavet [Biblical Literature of the Last Year of 1887 in the West. New Testament]. *Trudy Kievskoi dukhovnoi akademii*, 3, 436–449 [in Russian].

Serhii Holovashchenko

CRITICAL REVIEWS OF KYIV THEOLOGICAL ACADEMY'S PROFESSORS ON THE FOREIGN BIBLIOLOGICAL LITERATURE: TOPICS AND CONTENT (the second half of the 19th – early 20th centuries)

In this article, the author carries on his research into critical bibliographic reviews of foreign biblical studies made by professors of Kyiv Theological Academy in the second half of the nineteenth and early twentieth century. In his analysis of the structure and topics of those reviews, the author spotlights how the European experience of biblical studies played a role in shaping of the Orthodox Biblical discourse in Kyiv Theological Academy. The European biblical studies of that period increasingly promoted the biblical knowledge. Several leading intellectual centers were emerging as conceptual and methodological 'camps', including rationalistic, apologetic, and 'moderate' ones. Structurally, the foreign studies of Bible have been focusing on the origin, authorship, historicity, and authenticity of biblical books. Critical and apologetic interpretation strategies have been compared. The catalyzing effect was brought about by the text studies based on new critical editions of the Hebraic, Old Greek (LXX), and Greek New Testaments as well as new dictionaries and grammar books. Biblical studies were in pursuit of their proper place at the crossroads of theology and a wide range of historical, humanitarian and social sciences. Biblical studies were increasingly linked to current social and cognitive issues debated in the West. Remarkably, various biblical and non-biblical sources have been compared more and more frequently. Against this background, the sprouts of religious comparativism and early efforts of historical religious reconstructions have emerged. Finally, the comparison of historical and mythological elements in the Bible was the focal point of debates in the West for researchers of both the Old and the New Testaments. Critical bibliographic publications, in particular the large annual reviews of foreign literature, strongly illustrate that the Kyiv spiritual and academic biblical studies had been increasingly integrating in the global academic and theological dimension.

Keywords: Bible, Bible studies, Science, Theology, European Context, Kyiv Theological Academy.

Матеріал надійшов 10.09.2018